

**KİTABXANALARDA İSTİFADƏ EDİLƏN MÜASİR
AUDIOVİZUAL İNFORMASIYA DAŞIYICILARI****S.İ.MƏMMƏDOVA***Bakı Dövlət Universiteti*

Son 50 il ərzində dünyada baş verən bir çox hadisələr, elmi-texniki inqilablar ənənəvi informasiyanı elektron sənədləşmə ilə kölgədə qoymuşdur. Demək olar ki, vaxtilə kitab, qəzet, jurnal kimi əsas kağız informasiya daşıyıcıları yayılmanın ləng olması baxımından indi öz aktuallıqlarını bir qədər itirmişdir. Müasir informasiyalaşmış cəmiyyətə keçid şəraitində yüz min tirajlarla çap olunan bu kağız məmulatlarının effektiv təsir imkanları çox azdır. Bu informasiya vasitələri yalnız məhdud sahələrə yayımlanmaqla yanaşı, əsasən ölkədaxili üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər yerli xarakterli radio, televiziya kimi informasiya vasitələri isə yalnız daxili istehlakçıya yönəlmişdir ki, bunun da cəkisi cüzidir. Kompüter texnologiyasının geniş şəkildə inkişafı, xüsusilə qlobal informasiya şəbəkələrinin yaradılması (xüsusilə İNTERNET) elektron informasiya sahəsində ciddi dəyişikliklər etdi. Qeyd edək ki, bu kimi problemləri nəzərə alan bir çox ölkələr artıq kağız məmulatlarının elektron variantlarını yaratmışlar və bu sahədə demək olar ki, çox ciddi işlər gedir. İndi məhz qlobal şəbəkələr vasitəsilə yayımlanan informasiya informasiyalaşmış cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Elektron sənəd sahəsi yalnız sosial-iqtisadi islahatlarla deyil, eyni zamanda informasiya texnologiyasının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Müasir infomasiyalaşmış cəmiyyətdə kompüter texnologiyaları və vasitələri eyni zamanda digər qanuni normalar əsasında informasiyanın toplanması, işlənməsi, axtarışı və ötürülməsi, onun mühafizəsinin təhlükəsizliyi, bazara çıxışı, informasiyanın lazımı vaxtda, forma və daşıyıcıda, psixoloji və arqonomik şərtlər nəzərə alınaraq əks etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda informasiyanın sənədləşməsi (elektron versiya, elektron sənəd) informasiyanı müəyyən edilmiş daşıyıcıda yazmaq, ona təşkilati forma vermək, saxta olub-olmadığını müəyyənləşdirmək, axtarış və istifadə məqsədilə identifikasiya etməyə və s. imkan verir. Bundan çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, sənədin öyrənilməsi və informasiyanın əks etdirilməsi böyük elmi və təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Dünya informasiya resurslarına çıxış, elektron sənədləşməyə keçid, sənədin qorunması və ötürülməsi və s. informasiyanın təşkilinin yeni üsulları və ona çıxış informasiyalaşmış cəmiyyətdə kitabxanaların qarşısında yeni elmi və təcrübi problemlərin həlli zərurətini qoyur.

Qeyd etdiyimiz kimi dünyada baş verən elmi texniki inqilab elektron sənədləşmənin yaranmasına əsas verdi. Elektron sənədləşmənin xüsusiyyəti insanın elektron sənədi daşıyıcıda əks olunduğu fiziki formada olduğu kimi qəbul edə bilməməsidir. Baxmayaraq ki, ədəbiyyatda və təcrübi fəaliyyətdə “elektron sənəd” termini geniş istifadə olunur onun təyinatı hələ müəyyənləşdirilməyib. Bununla belə bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, “elektron sənəd”- bu sənəd daşıyıcı elektron sahəsi-mağnit disk, maqnit lenti, kompakt disk və s. ibarətdir. Elektron sənəd anlayışını 3 mühüm tərkibə ayırmaq olar: fiksə olunmuş informasiya, daşıyıcı, mövcud sənədin təyinatını müəyyənləşdirən eyniləşdirmə şərti.

Sənəd termininin qanuni traktovkası informasiyanın yazılı formada saxlanması ilə bağlıdır. (Lat.”documentum”- sənəd, sübut deməkdir). Həqiqətən ənənəvi kağız sənədlərinin məzmunu, tərkibi sənədin maddi daşınma forması ilə sıx bağlıdır. Aydın ki, sənəd informasiya daşıyıcıları texniki inkişafın tempinə uyğun olaraq dəyişir. Yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində prinsipə kağızdan fərqlənən elektron sənəd informasiya daşıyıcısı yaranır. İnsanlar elektron sənədi yalnız xüsusi proqram vasitələri və texnoloji prosedur, əməliyyatların vasitəsilə qəbul edə bilər. Sənədləşmiş informasiyanın maddi daşıyıcılarının inkişafı çox uzun ömürlü olması və kiçik fiziki ölçüdə böyük informasiya tutumu ilə ölçülür.

Həmisi məlumdur ki, insanlar ətraf aləmi 80 % gözləri ilə, qalan 20% isə eşitmə orqanları ilə qavrayır. Eşitmə orqanları vasitəsilə insan 10% nitq informasiyası, 25% görmə (vizual) təsviri informasiyanı yadda saxlayır. Odur ki, bizim qavradığımız bu informasiyalar sənəd şəklində audio, video və texniki sənədlərə ayrılırlar.

Audiovideotexniki sənədlər-texniki vasitələrlə əks etdirilən mətn, səsli, təsviri və ya təsviri-səsli informasiyalardan ibarət sənəddir. Audiovizual informasiyaya vasitələri əyaniliyin şifahi və təsviri forması imkanlarını genişləndirir, qavrama və dərk etməni rəssional və məqsədyönlü element edir.

Labüd kompüterləşmə erası audiovideotexniki vasitələrə münasibəti, onların ənənəvi şəkildə başa düşülməsini kifayət qədər dəyişmişdir. Müasir audiovizual daşıyıcılar kompüter texnologiyasından istifadəyə əsaslanır. Bu texnologiyalar təbii ki özü ilə yeni terminlərin də yaranmasına səbəb oldu. Hansı ki, bu terminlər hələ dəqiq və bir məna əldə etməyib. Belə ki, ”multimedia” termini 1980-cı illərin ortalarında sənəd kimi başa düşülürdü (2, s.6). Eyni vaxtda bir və ya daha çox daşıyıcıdan məsələn, mətn və audiovizual materiallar-ibarət sənəd sonralar 1980-cı illərin sonlarında kompüter vasitəsilə sintez olunmuş informasiya daşıyıcıları belə adlandırıldı. Multimedia termini adı altında audiovizual sənədlər başa düşülür.

Müasir audiovideotexniki vasitələr, videoyazı və müxtəlif səsli multimedia daşıyıcıları kompakt disklərdir(CD).Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1980-cı illərdə bir-birinin ardınca baş verən texniki inqilablar kitabxanaları yeni informasiya texnologiyalarından istifadəyə gətirib çıxartdı. Belə ki yeni multimedia sənədləri, maqnit disklər(disketlər), optik, lazerli disklər və s. yarandı. Bu müxtəlif audiovizual sənədləri saxlamaq üçün kitabxana fondunun əsas hissələrini əks etdirən xüsusi fondlar yaradırlar. Onlar xüsusi texniki vasitələrlə əks etdirilən səsli, təsviri və ya təsviri-səsli informasiyaları özündə toplayan sənədlərdən ibarət olur. Audiovizual informasiya daşıyıcılarının xüsusi saxlanma yeri kitabxanalarda aşağıdakı adları daşıyır: arteka və izoteka-incəsənət əsərləri fondu, fonoteka və sonoteka-səsli sənəd fondu, diateka-vizual sənəd fondu, fototeka-fotomateriallar fondu, filmoteka və ya kinoteka-kino materiallar toplusu, mediateka-kağız daşıyıcıları, şəkil, fonogramma, diafilm, video, kinofilm, elektron daşıyıcılar və multimedia və s. Onların vəzifəsi oxucuların sorğu və tələbatlarını maksimum dərəcədə təmin etmək, insanlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, boş vaxtlarının səmərəli təşkili, informasiya və kütləvi işlərin həyata keçirilməsidir. Kitabxanalarda istifadə edilən audiovizual sənədlər illər nəticəsində aşağıdakı təsnifata ayrılmışdır: Xarici görünüş əlamətlərinə görə vizual (təsviri əks etdirən), audio (səsli), audiovizual (həm səsli, həm görüntülü).

Kompüterlər kitabxanaların məlumat bazasından informasiya axtarışı vasitəsi kimi və kitabxana fondunu tam və operativ şəkildə formalaşdırmaq, kitabxana xidməti istiqamətində müxtəlif kitabxanaların məlumat bazalarını əlaqələndirmək, kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması vasitəsi kimi öz təsdiqini tapdı.Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri olan elektron kitabxanaların təşkilində də müasir audiovizual informasiya daşıyıcılarından geniş istifadə olunur. Belə ki elektron kitabxanaların informasiya ehtiyatı rəqəmli formada hazırlanmış müxtəlif formatlı sənədlərdən ibarətdir. [1,176] Bunlara da bildiyimiz kimi kompakt (CD), optik disklər, audio-video disklər və s. daxildir. Bu plastik və alüminium disklər lazer şüası vasitəsilə informasiyanın yazılması və əks etdirilməsinə əsaslanır. Bu diskləri optik lazer disklər də adlandırırırlar. Hal-hazırda optik lazer disklər rəqəm üsulu ilə yazılmış daha etibarlı maddi sənəd informasiya daşıyıcılarıdır. Optik sənəd informasiyanın müxtəlif üsulla yazılması və daşınma materialına əsaslanır. İnformasiyanın bu növ daşıyıcılarının mühüm keyfiyyəti onun birinci növbədə universallığı, vahid rəqəmli informasiyanın istənilən formada səsli, mətn, qrafiki, video-saxlanması və yazılması imkanlarından ibarətdir. İkinci növbədə optik sənəd vahid optik daşıyıcıda verilənlər bazası şəklində informasiyanın saxlanması və təşkilinə imkan verir. Üçüncü növbədə bu sənəd verilənlər bazasına çıxışı təmin edən inteqrasiyalı informasiya şəbəkələrinin

yaradılmasına imkan yaradır. Optik sənəd - eyni vaxtda kitab, diafilm və videofilm, audioyazı və s. özündə cəmləşdirən sənədin inteqral formasıdır [7, 50]. Optik sənəd böyük həcmli informasiyanı özündə uzun müddət saxlamaq üçün daha əlverişlidir. Optik sənədlərin ən əlverişli forması lazer şüası ilə əks olunan, yazılan və sayılan informasiya maddi daşıyıcı-kompakt disklər, optik sənədlərdir. Kompakt disklər- üzərinə qoruyucu lak çəkilmiş nazik qatlı alüminiumla örtülmüş, 1,2 mm. qalınlıqda polikarbonatdan hazırlanmışdır. Optik, maqnitoptik və rəqəmli kompakt disklər istifadə texnologiyasına görə 3 əsas sinifə ayrılırlar:

1.Pozulması mümkün olmayan bir dəfə yazmaq və bir neçə dəfə oxutmağa imkan verən disklər. (CD-R;CD-WORM--Write-Once, Read - Many)

2.Reversiv (hərəkət istiqamətini dəyişə bilən) optik disklər-Bir neçə dəfə yazmağa,oxutmağa və siqnalı silməyə imkan verən. (CD-RW,CD-E) Bunlar daha çox universal disklerdir.

3.Rəqəmli universal videodisklər- 17 Qbayta kimi böyük tutumlu DWD-ROM, DWD-RAM, DWD-R tipli
Bəs CD-lər hansı üstün keyfiyyətlərə malikdir?

CD-ROM hər şeydən əvvəl cap vasitəsi-kompakt, kütləvi istehsal və yayılma baxımından sərfəli, enerji və resursqoruyucudur. Həm personal kompüterlərdə, həm də şəbəkədə istifadə oluna bilər.Təcrübi cəhətdən səhvlərdən xalidir. Onlar müxtəlif formada informasiya saxlaya bilər, mətn, şəkil, musiqi, nitq, video, proqram məhsulu. Bir diskdə 8 tip məlumat birlikdə saxlanıla və ya yazıla bilər. Həmcinin CD-lərə təhsil, öyrədici və əks etdirici proqramlar da yazılır. Bu baxımdan CD-lərin kitabxana işində istifadəsi çox əlverişlidir. Milyondan artıq bibliografik təsvirdən ibarət məlumat bazasının bir diskə yazılması və axtarışı oxucuların informasiya təminatını ödəməyə imkan verir. Kompakt disklər mürəkkəb proqram təminatının yayılmasında mükəmməl vasitədir. Onlar müxtəlif siyahılar, katoloq, lüğət və ensklopediyaların qorunmasında əvəzəlməzdir. Çünki multimedial informasiya daşıyıcılarına böyük həcmdə müxtəlif təşkilati informasiya yerləşməlidir. CD-ROM kağız daşıyıcılardan, mikrofilm və ya maqnit daşıyıcılardan fərqli olaraq daha uzunömürlüdür. CD-lər kompakt, yüngül, düzümli və dağılmazdır.

Beləliklə deyə bilərik ki, informasiya texnologiyalarının kitabxana işi sahəsinə tətbiqi istiqamətində ötən onilliyin ən əlamətdar, mühüm hadisəsi CD-ROM disklərin yaranması oldu. Onlar yeni növ sənəd daşıyıcısı forması olmaqla yanaşı oxuculara kitabxana-informasiya xidmətinin, kitabxana fondlarının formalaşmasının yeni ideologiyasını yaratdı. Bir sözlə faktiki olaraq elektron kitabxanaların yaranması fenomeninin əsasını qoydu.

Artıq 1992-1995-ci illərdə CD-ROM-un kitabxana işinə tətbiqi prosesi başlandı (2,s.14). CD-ROM-bu yenilik kitabxanalar üçün yeni perspektivli texnologiya idi. Qeyri şərtsiz olaraq CD-ROM texnologiya kitabxanaların həyatında bir çox dəyişikliklər etdi. Oxucular böyük informasiya və şəbəkə azadlığı əldə etdilər, kitabxanalar özlərinin cari texnologiyalarına CD-ROM-u tətbiq etməyə başladılar.

Bəs CD-ROM kitabxanalara nə verdi?

1.Öz oxucularına müxtəlif informasiya məhsulları ilə bibliografik, referativ, faktoqrafik və cürbəcür informasiya resursları və məlumat bazaları ilə xidmət etmək imkanı;

2.Hətta internet epoxasına qədər onlayn çıxışla, kağızla, mikroformalarla, maqnit lentləri və disklərlə müqayisədə yüksək üstünlüklərə, böyük imkanlara malik, çox da bahalı olmayan kompleks enerji və resurs qoruyucu informasiya vasitələrindən istifadə etmək imkanı;

3.CD-ROM Networking sisteminin köməyiylə bir necə istifadəciyə eyni vaxtda bir CD-ROM-la bir sənədə çıxış imkanı;

4.Elektron nəşrlər-sənədlərin yeni növü -1990-cı illərin sonlarında daha çox rast gəlinən: ensklopediyalar, göstəricilər, sorğu kitabcaları, nəhayət tam mətnli nəşrlər.

Kompakt disklər (onları həm də lazer, optik disklər, CD də adlandırırlar) ilk dəfə musiqi yazmaq üçün işlənib hazırlanmışdır. Lakin artıq 1984-1985-ci illərdə nəinki ilk oyunlar və ya texniki katoloqlar ("Perqamon" şirkəti Boinq təyyarələri üçün təlimat) hətta ilk CD-ROM verilənlər bazası da işləndi. Belə tanınmış ümumdünya məlumat bazası Elmi İnformasiya İnstitutu (Filadelfiya, ABŞ) tərəfindən buraxılmışdır [9, 45]. CD-ROM texnologiyasının yaranması ilə kitabxanalar yüksək informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində daha bir pillə irəli addım atmış oldular.

1992-ci ildə kitabxana məlumat bazaları və katoloqları üçün CD-R (CD-Recordable) texnologiyası-CD-ROM-a informasiya yazılması texnologiyası yarandı. Qərbi kitabxanalarında CD-ROM-un meydana çıxması 1985-1989-cu illəri əhatə edir [5,42]. Belə ki, CD-ROM yavaş-yavaş, lakin haqlı olaraq Onlayn çıxışı sıxışdırıb çıxartdı. Çünki o daha az etibarlı və bahalı idi. Eyni zamanda axı İnternet yox idi və onlayn seans telefon kanalları və paket komutasiya vasitəsilə həyata keçirilirdi.

CD-lərin kiçik ölçülü, böyük tutum, etibarlılıq və uzunömürlülüüyü sayəsində xarici yaddaş qurğuları keyfiyyətcə müvəffəqiyyətlə dəyişir. Bir çox Avropa ölkələrində 1980-cı illərin ortalarında elmi və xüsusi kitabxanalar öz oxucularına CD təqdim etməyə başladılar [8,50].Əvvəllər onlar sorğu və bibliografik məlumat bazalarından ibarət idi.Sonralar ora xüsusi rəsmi nəşrlər, daha sonralar isə tam mətnli jurnallar və elmi hesabatlar da əlavə edildi.CD-

lərin geniş şəkildə elmi və xüsusi kitabxanalarda tətbiqi, şəbəkə versiyasının yaranması 1991-ci illərə təsadüf edir [4,10]. Multimedia CD-lər daha gec ensklopediyalar, dərsliklər, xüsusi soraq nəşrləri və s. formasında gəldi. CD-lər oxuculara xidmət işi təcrübəsinə daxil olmağa başladı. 1995-ci ildə ABŞ-ın 26% elmi və akademik kitabxanalarında, lokal CD-şəbəkələr isə 75% universitet kitabxanalarında istifadə olunurdu.

Qeyd edək ki, dünyada audiovizual sənədlər bazarı və sənədlərlə xidmət və eyni zamanda CD-ROM texnologiyası əsasında məlumat bazası bazarı kifayət qədər rəngarəng və böyükdür. Nomenklatura və tiraj genişlənməsi dəyişməz tendensiya daşıyır və yaxın zamanlarda kifayət qədər daha da böyüyəcək, artacaqdır. Belə ki, bir çox milli kitabxanalar artıq özlərinin müstəqil olaraq fondlarını əks etdirən kompakt disklərini yaratmağa başlayıblar. Buna misal Almaniya, İngiltərə, Fransa, İspaniya və s. ölkələri göstərmək olar [3,9]. Təbii ki, bunun üçün ölkə kitabxanaları öz siyasətlərini işləyib hazırlamalıdırlar. Lakin bir çox qeyd etdiyimiz xarici ölkələrdən fərqli olaraq təəssüf ki, bu sahəyə respublikamızda çox az diqqət yetirilir. Audiovizual sənədlər, onların saxlanması və istifadəsi sahəsində kitabxana siyasəti hələ müəyyən edilməmişdir. Bizdə yeni audiovizual daşıyıcılar bazarı və onların tərkibi, xidməti haqqında kitabxanalara məlumat verən elə bir təşkilat da yoxdur.

Hal hazırda optik (lazerli) disklər rəqəmli üsulla yazılmış daha etibarlı informasiya daşıyıcılarıdır. Bunlarla yanaşı elm və texnologiya inkişaf etdikcə yeni nanotexnologiya vasitəsilə atom və molekulla işləyə biləcək daha yığcam informasiya daşıyıcılarının yaradılmasına başlanmışdır. Atomlardan toplanmış elementlər qablaşdırmasının qalınlığı müasir mikroelektronikadan 1000 dəfələrlə böyükdür [6,12]. Nəticədə nanotexnologiya əsasında hazırlanmış bir kompakt disk yüzlərlə lazerli diski əvəz edə bilər. Beləliklə sənəd-informasiya sahəsinə optik texnologiyanın tətbiqini sənədləşmiş informasiyanın yayılması, saxlanması, qorunması erasının başlanğıcı hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A., Qurbanov A. *Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları: Dərslik.*-B.:BUN, 2007.-200 s.
2. Булычева О.С. *Использование компактного оптического диска CD-ROM в справочно-библиографической работе*// Науч. и техн. б-ки.-1991.-№9.-С.3-8.
3. Гениева Е. *Вторжение электронных изданий: Плюсы и минусы*// Библиотека.- 1997.- №8.- С.14-16.

4. Доброва В.А. Проблемы формирования фондов аудиовизуальных документов в библиотеках // Библиотеки стран в новых социально-экономических условиях: Сб. науч. тр. /РГБ.-М., 1994.- С.92-103.

5. Майстрович Т.В. Возможности использования оптических компакт-дисков в библиотеках// Науч. и техн. б-ки.-1997.-№5.-С.9-14.

6. Маркис Д. Основы CD-ROM // Науч. и техн. б-ки.-1995.-№10/11.-С.39-46.

7. Меняев М.Ф., Земсков А.И., Денисов Б.В. Оптические диски в библиотечной технологии// Науч. и техн. б-ки.-1997.-№3.-С.3-15.

8. Милованова Л. Интерактивные компакт-диски // Библиотека.-1992.-№9-10.- С. 48-51.

9. Позо Лео Ф. Основы технологии CD-ROM// Науч. и техн. б-ки.-1994.-№8.-С.33-50.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫЕ АУДИОВИЗУАЛЬНЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ НОСИТЕЛИ В БИБЛИОТЕКАХ

С.И.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье освещается использование новых аудиовизуальных информационных носителей в библиотеках в период информационного общества. А также, широко объясняется электронная документация, значение новых аудиовизуальных информационных носителей. Особое внимание уделяется на компактный оптический диск CD-ROM, его использование, значение, история создания и типы.

MODERN AUDIOVISUAL INFORMATION MEDIA USED IN LIBRARIES

S.I.MAMMADOVA

SUMMARY

The article is dedicated to the modern audiovision information carriers of uses in a library in modern information society. The electronic documentation and value of modern information carriers are explained in this article. The special attention is given optical disks, its uses in libraries, the important advantages, types, history of creations.